

WIE SCHRIJFT, DIE BLIJFT?

SCHRIJFSTERS IN DE LITERAIRE KRITIEK VAN NU¹

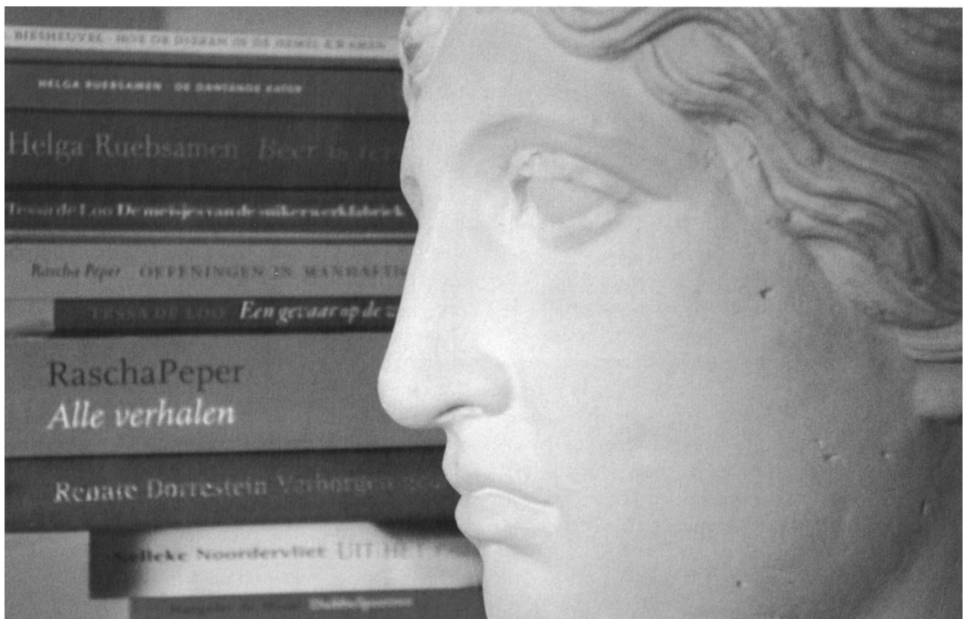
Marije Groos

‘Achterhaald gepruttel’ vond een literair recensent van *De Volkskrant* de discussie over ‘damesromans en herenkritiek’. Hij maakte zijn ongenoegen kenbaar tijdens een literaire avond in De Balie in Amsterdam op 4 april jongstleden. De inhaalslag van vrouwelijke auteurs is allang voltooid, meende de criticus, die op bijval van andere aanwezigen kon rekenen. Ook wie over dit onderwerp de laatste jaren de tijdschriften en kranten een beetje heeft bijgehouden, moet tot de conclusie komen dat het goed gaat – beter dan ooit – met vrouwelijke auteurs: zij publiceren hun boeken, hun werk wordt gerecenseerd, zij krijgen literaire prijzen, in interviews kunnen zij hun zegje doen, zij zeten zelf ook in uitgeverijen, redacties en jury’s, en bovenal, zo is de gangbare opvatting: vrouwelijke auteurs verkopen goed. Connie Palmen, Margriet de Moor, Anna Enquist, Helga Ruebsamen, Pauline Slot – het zijn allemaal auteurs die hun uitgever bijzonder gelukkig maken. Vrouwelijke auteurs zijn een *hype* en dat is al een tijdje het geval.

In 1995 bijvoorbeeld besprak *HP/De Tijd* onder de titel ‘De meisjes van de boekenschrijffabriek’ het overvloedige succes van vrouwelijke auteurs

(Bukman & Dings, 1995). *Opzij* ging in dezelfde tijd op zoek naar verklaringen voor het opvallende succes van jonge debutantes (Van Soest, 1995). *Elsevier* vroeg zich eind 1998 in het artikel ‘Baas in eigen boek’ gniffelend af of er alleen nog maar boeken van vrouwen werden gelezen (De Vries, 1998) en eind vorig jaar stond in *Volkskrant Magazine* een groot artikel over boeken van vrouwen, getiteld ‘De slag om het vrouwenboek’, op de omslag van het magazine aangekondigd als ‘Vrouwen veroveren letterenland’ (Haveman, 1999). Ook verschenen vorig jaar maar liefst twee boeken waarin de aandacht volledig is gevestigd op hedendaagse vrouwelijke auteurs (Etty, 1999; Durlacher & Marbe, 1999).

Dat vrouwelijke auteurs in het verleden in de literatuurgeschiedenis, is bekend. Ook in het meest recente standaardwerk over de Nederlandse literatuurgeschiedenis (Schenkeveld-van der Dussen, 1993) hebben vrouwelijke auteurs nog geen gelijkwaardige plaats gekregen (Groos, 1996). Maar dit standaardwerk eindigt juist waar de tijd van de opgang van de vrouwelijke auteur begint. Nu de

inhaalslag van vrouwelijke auteurs lijkt te zijn voltooid, dringt de vraag zich op of deze schrijfsters ook aanwezig zullen zijn in de literatuurgeschiedenis van de toekomst. Zeer recent nog brachten schrijfster Nelleke Noordervliet (Noordervliet, 2000) en recensente en 'chef boeken' van *Vrij Nederland* Xandra Schutte (Schutte, 2000) hun vrees onder woorden dat, ondanks het hedendaagse succes van schrijfsters, de kans groot is dat vrouwen als vanouds toch weer in de marge van de geschiedenis zullen verdwijnen.

De verwoording van literaire kritieken

Van groot belang voor de canonvorming zijn de literaire kritieken. Literatuurcritici leveren de stof waarop literatuurgeschiedschrijvers zich later voor een belangrijk deel zullen baseren. De selectie die literaire recensenten maken en de oordelen die zij vellen, zijn een indicatie welke auteurs en welke werken een kans maken op een plaats in de toekomstige literatuurgeschiedenis. Het zijn deze kritieken die ertoe zouden kunnen leiden dat voor de schrijfsters van nu, ondanks de successen in hun eigen tijd, in de toekomst slechts een plaatsje in de marge is gereserveerd. In het verleden gold steeds een dubbele standaard ten aanzien van mannelijke en vrouwelijke auteurs, wat ertoe heeft geleid dat vrouwelijke auteurs uit de literaire canon werden weggetikt (Meijer, 1988; Van Boven, 1992). In onze tijd kan het werk van vrouwelijke auteurs rekenen op serieuze aandacht van de critici. Maar ook nu nog heersen in artikelen over vrouwelijke auteurs en in literaire recensies van hun boeken, overigens geschreven door mannelijke én door vrouwelijke critici, diverse stereotypen over vrouwelijke auteurs. Dergelijke ideeën staan niet meer expliciet in de tekst, maar houden zich schuil onder de oppervlakte van de verwoording (Verbiest, 1995, 1997).

In het volgende zal ik de aandacht vestigen op het taalgebruik van literatuurcritici. Aan de hand van enkele voorbeelden wil ik illustreren dat in de teksten over het literaire werk van vrouwen diverse genderboodschappen telkens weer opduiken. Van ruim veertig romans, geschreven door vrouwelijke auteurs in de periode 1994-2000, onderzocht ik ongeveer driehonderd recensies die zijn verschenen in bekende kranten en tijdschriften. Over vrouwelijke schrijvers blijkt nog steeds te worden gedacht in patronen die hen isoleren, generaliseren en stereotypen.

Isolering en generalisering

De meest voorkomende genderboodschap – en tevens de meest verborgen – is het plaatsen van schrijfsters in een aparte groep, los van de 'echte' literatuur. Het gevolg daarvan is dat een scheiding wordt gemaakt tussen

die echte literatuur en zogenaamde vrouwenliteratuur. Deze genderboodschap gaat gepaard met een generalisering. Dit is al snel te zien bij de eerder genoemde overzichtsartikelen over het succes van vrouwelijke auteurs, waarin vrouwen op één hoop worden gegooid, alsof alle vrouwelijke auteurs succes hebben en dit succes ook om een en dezelfde reden hebben bereikt.

Vrouwelijke auteurs worden met groot gemak als een curiositeit in de Nederlandse literatuur beschouwd. Ze zijn in ieder geval opgemerkt – maar opgemerkt en dan apart gezet, dat werkt bijna altijd nadelig. Wie dacht dat in het artikel in *Volkskrant Magazine* wordt ingegaan op de ruime aanwezigheid van talentvolle vrouwen op het literaire terrein, komt bedrogen uit. In dit artikel is de vrouwelijke auteur vooral een marketingproduct. Mooie jonge meiden moet je hebben, aldus verschillende uitgevers. Schrijven kunnen ze niet, maar verkopen doen ze als de beste. Vrouwelijke auteurs worden in dit artikel gereduceerd tot jonge debutanten die goed verkopen maar door de critici niet worden gewaardeerd. Geen woord over vrouwelijke auteurs die gewoon goede boeken schrijven.

Ook in de terminologie worden boeken van schrijfsters geïsoleerd en generaliseerd. De meest voorkomende vorm is te vinden in samenstellingen met het woord 'vrouwen'. De bekendste is de term 'vrouwenboek'. Door het gebruik van deze term worden boeken van en over vrouwen in een aparte categorie geplaatst, en tevens gegeneraliseerd, alsof alle boeken van en over vrouwen hetzelfde zouden zijn. De betekenis van de term is overigens niet geheel duidelijk. In de nieuwste druk van het *Van Dale* woordenboek (1999) staat 'vrouwenboek' nog steeds omschreven als 'door een vrouw geschreven boek met feministische verhalen, feministische roman' maar vandaag de dag wordt de term anders gebruikt. In een recensie van *Veel vrouwen, af en toe een man* van Kristien Hemmerechts (*Het Parool*, 27-1-1995) staat wat een vrouwenboek vandaag de dag ongeveer inhoudt: 'Deze roman gaat [...] onder andere over de peilloze diepten die er schuilgaan achter seksualiteit, maar veel meer nog is het een "vrouwenboek". Alle hoofdpersonen zijn vrouwen; mannen draven louter op om kleinere bijrollen te vervullen [...].'. De recensent typeert dit boek als vrouwenboek omdat er zoveel vrouwelijke hoofdfiguren in voorkomen. Wanneer we onze literaire canon erop naslaan, dan zien we dat mannelijke personages meestal de hoofdrollen in

romans vervullen. Er is geen grootschalig onderzoek voor nodig om aan te tonen dat dergelijke boeken vol mannelijke personages nooit 'mannenboeken' worden genoemd. De term vrouwenboek werkt dus een asymmetrische verhouding tussen mannen en vrouwen binnen de literatuur in de hand.

Een variant op de term vrouwenboek is te vinden in een recensie van *De fluwelen machine* van Manon Uphoff (*De Groene Amsterdammer*, 13-1-1999), waarin de recensente haar oordeel geeft over een eerder verschenen roman van Uphoff, *Gemis*. Zij vindt dat dit boek aan een zekere aanstellerigheid heeft te lijden, en noemt het 'behaagzuchtig mooie-meisjesproza, waarbij verhaaldraden ijl in de lucht blijven hangen, krampachtige vergelijkingen in overdoses worden toegediend [...] en witregels diepte aan het verhaal moeten verlenen, waar ze in feite het gebrek aan vloeiende overgangen maskeren.' Let wel: er staat een streepje tussen 'mooie' en 'meisjes', dat wil zeggen 'mooi' hoort bij 'meisjes'. Uphoff schrijft hier dus proza zoals een mooi meisje schrijft; mooie meisjes schrijven kennelijk altijd een bepaald soort, inferieur, proza.

De termen vrouwenboek, meisjesproza en aanverwante begrippen hebben in ons taalgebruik een negatieve lading, of de term nu alleen betrekking heeft op het aantal vrouwelijke hoofdpersonages, of ook op de stijl en de thematiek, die vaak in één moeite door ook als vrouwelijk worden getypeerd. De aanduiding vrouwenboek sluit literaire kwaliteit uit. Geen enkele keer trof ik de term aan in een bespreking van een boek waarover het oordeel positief was. Voor de volledigheid: ook wordt de term niet gebruikt om een slecht boek van een mannelijke auteur aan te duiden, of een boek van een mannelijke auteur waarin veel vrouwen een rol spelen. De term wordt alleen uit de kast gehaald als een recensent een werk van een vrouwelijke auteur, met daarin dikwijls vrouwelijke personages, negatief beoordeelt.

De gedachte die schuilgaat achter de negatieve beoordeling van boeken van vrouwelijke auteurs die het etiket vrouwenboek krijgen opgeplakt, is dat dergelijke boeken slechts interessant zijn voor vrouwelijke lezers. Over *Het meesterstuk* van Anna Enquist schrijft een recensent (*De Volkskrant*, 2-9-1994): 'Ook andere thema's komen aan bod. Grote thema's, zoals de strijd tussen de seksen, de tijd en de vergankelijkheid en – dames opgelet – de "vrouwenvriendschap".' De tussenvoeging 'dames opgelet' geeft aan dat een boek waarin vriendschap tussen vrouwen een van de thema's is, alleen of vooral voor 'dame' interessant is. Dat de personages vrouwelijk zijn, leidt in dit voorbeeld tot een typering van de thematiek als vrouwelijk. De denigrerende toon wordt nog eens benadrukt doordat het woord vrouwenvriendschap hier tussen aanhangstekens staat.

Stereotypering

De gendergeladen opvatting dat boeken van vrouwen over vrouwen enkel voor vrouwen interessant zijn en daarom eigenlijk niet echt de moeite waard, krijgt vooral de laatste tijd gezelschap van een ander stereo-

tiep idee, te weten: vrouwen schrijven bestsellers en deze bestsellers deugen niet – de pogingen van staatssecretaris Van der Ploeg om *cross-overs* te maken tussen elitecultuur en massacultuur ten spijt. Allereerst roept het feit dat ook vrouwen nu bestsellers schrijven, nee, dat vooral vrouwen bestsellers schrijven, vraagtekens op. Een criticus verwoordt dit expliciet in een bespreking van *Een sterke man* van Renate Dorrestein (*De Telegraaf*, 26-9-1994): 'Zo'n verhaal over het succes van schrijfsters doet je vanzelf afvragen waarin die romans zich onderscheiden van de door heren geschreven literatuur.' Het kleine woordje 'vanzelf' stuurt onze gedachten naar de opvatting dat wanneer vrouwen succesvol zijn, dit vanzelfsprekend heel vreemd wordt gevonden, en dat bij zo'n succes dus vraagtekens dienen te worden geplaatst.

Een verklaring voor het huidige succes heeft zich inmiddels aangediend: het ligt aan de samenstelling van het huidige lezerspubliek. Recent onderzoek van de Stichting Speurwerk en het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft aangetoond dat het lezerspubliek voor het overgrote deel bestaat uit vrouwen, en wel uit hoger opgeleide vrouwen rond de veertig à vijftig jaar (Van Leeuwen, 1998; Knulst & Kraaykamp, 1996). Aan dit onderzoek wordt ook in de *lead* van het artikel in *Volkskrant Magazine* gerefereerd: 'In de hedendaagse literatuur gaan dames voor. Het vrouwenboek rukt op. Geen wonder: de meeste lezers zijn ook van het vrouwelijke geslacht.' Stilzwijgend wordt bij deze verklaring van het succes van schrijfsters ervan uitgegaan dat vrouwen vanzelfsprekend vooral van boeken van vrouwelijke auteurs houden, een opvatting die een kleine variatie is op het denkbeeld dat boeken van vrouwelijke auteurs alleen voor vrouwen interessant zijn. Dat deze boeken bestsellers worden, is – zo luidt de redenering – te danken aan het vrouwelijke lezerspubliek, niet aan de literaire waarde van de boeken. Een blik op de toptienlijsten van best verkochte boeken maakt overigens duidelijk dat mannen ook in staat zijn om bestsellers te schrijven. De door critici zo gewaardeerde boeken van Harry Mulisch bijvoorbeeld zijn van succes verzekerd, een succes dat hij te danken heeft aan het koopgedrag van datzelfde lezerspubliek dat zo gretig de boeken van zijn vrouwelijke collega's leest.

In plaats van het succes van vrouwelijke auteurs met enthousiasme te begroeten en de literatuurlezers in ere te houden, volgen verschillende critici de ontwik-

kelingen met argusogen. Wanneer zij een boek van een vrouw niet kunnen waarderen, merken zij op dat het boek vast wel succes heeft, of zal hebben, en verklaren zij dit door het geslacht van de auteur en/of van de personages en/of van het lezerspubliek in hun bespreking te betrekken. In *Het Parool* (23-4-1999) sombert een criticus:

'Het begint langzamerhand op een recept te lijken: men neme een boek, de auteur zorgde ervoor van het vrouwelijk geslacht te zijn en men vulle het boek met vrouwen. Een grootmoeder, haar dochter en kleindochter, of vier zusters, of een nichtje erbij, of twee vriendinnen – alles is goed als het maar vrouwen zijn en aangezien zestig of meer procent van onze lezers lezeressen zijn, wordt succes gegarandeerd.'

Sekse en literaire waarde

'Dolle Mina's op leeftijd', zo typeerde een criticus in een gerenommeerd tijdschrift (Anbeek, 1998a, p. 15) het overgrote deel van het lezerspubliek, naar aanleiding van het grote succes van *Het geheim* van Anna Enquist. Later, in een artikel over de toekomst van de roman, verklaarde hij het succes van de boeken van onder meer Anna Enquist, Lulu Wang, Tessa de Loo en Connie Palmen door te stellen dat het lezerspubliek – die groep Dolle Mina's op leeftijd dus – een voorkeur heeft voor 'vlot vertelde boeken vol kiloliers vrouwenleed' (Anbeek, 1999, p. 8). Weer zien we hier een samenstelling met dat woordje 'vrouwen-'. Wat is dat precies, vrouwenleed? Leed waar vrouwen van houden, zo lijkt deze criticus duidelijk te willen maken. Enquist noemde hij in zijn bespreking van *Het geheim* 'hofleverancier' van leed, precies dat leed waar de lezers (v.) zo van smullen. Door de cynische toon wordt hier geïmpliceerd dat leed, onder woorden gebracht door vrouwelijke auteurs, of ondergaan door vrouwelijke personages, *a priori* niet interessant kan zijn. Waarschijnlijk is dat hier toch niet zo bedoeld, want het gaat de criticus om het succes van romans die volgens hem door de critici matig of slecht zijn ontvangen. Maar door het geslacht van de auteur te betrekken in de beoordeling wordt gesuggereerd dat de sekse van invloed is op de literaire waarde van het boek. In het geval van de vrouwelijke sekse is dat vanzelfsprekend een negatieve invloed. Zo worden boeken van vrouwelijke auteurs die wel op waardering van critici kunnen rekenen, en overigens soms ook verkoopsucces hebben zoals romans van Margriet de Moor, Charlotte Mutsaers, Rascha Peper en Helga Ruebsamen, in dezelfde categorie ingedeeld als de boeken die de toets der literaire kritiek wat minder goed kunnen doorstaan. Ook deze gewaardeerde

auteurs zijn van het vrouwelijk geslacht, laten dikwijls vrouwelijke personages in hun boeken opdraven, en uiteraard overkomt ook hun personages het nodige leed. Heel ons Nederlands literaire canon zit vol kommer en kwel.

Dat literair gewaardeerde vrouwelijke auteurs toch in de categorie 'schrijfsters die literair onvolwaardige bestsellers schrijven' dreigen te worden geschoven, laten de kritieken op het werk van Pauline Slot zien. Haar debuut *Zuiderkruis* werd door critici lovend besproken, en ook de verkoopcijfers mochten er wezen. Het geslacht van de auteur en de personages speelde slechts een rol in een enkele negatieve beoordeling (*HP/De Tijd*, 19-2-1999). De critici waardeerden Slots tweede boek aanzienlijk minder. Prompt kwam de sekse in het geding. Enkele recensenten konden niet goed uit de voeten met de tegenstelling tussen het oordeel over *Zuiderkruis* en dat over *Blauwbaard*. Waar moesten ze Pauline Slot nu indelen? Bij de damesromanschrijvers of bij de gewoon goede schrijvers? Een recensent van *Vrij Nederland* (29-1-2000) heeft haar werk al bijgezet in de categorie 'niet ter zake doende damesliteratuur': populair bij seksegenoten, maar verder niet interessant. De waardering voor het debuut lijkt vergeten. Een recensent van *De Volkskrant* (21-1-2000) twijfelt nog:

'*Blauwbaard* scheert langs verschillende genres, en of de schrijfster dit nu heeft bedoeld of niet, die onbepaaldheid houdt de lezer alert. Was Slot onmiddellijk voor de draad gekomen met haar knieval voor de psychologische damesroman (type: een vrouw vindt zichzelf, wat meestal nog een hele zoektocht is), dan had de vlag halfstok gekund.'

Asymmetrie in defensief en offensief

Het patroon is duidelijk: wanneer een boek, geschreven door een vrouw, met daarin dikwijls vrouwelijke personages, negatief wordt beoordeeld en ondanks die negatieve beoordeling verkoopsucces oogst, dan wordt de sekse van de auteur er met de haren bijgesleept. Eén keer waagde een criticus het om een stel mannelijke schrijvers als een groep te beschouwen – een groep die niet kon schrijven, wel te verstaan. De recensente vroeg zich in een bespreking van Otto de Kat, *Man in de verte* (*De Volkskrant*, 17-4-1998) af: 'Waar blijven ze toch, de nieuwe mannen in de literatuur. Zeker, ze debuteren wel, de laatste jaren, maar je hebt zelden de indruk dat het nodig was.' De recensente plaatst ook Otto de Kat in het rijtje futloze mannen die aan belangwekkende literatuur niet toekomen, en

besluit haar recensie als volgt:

‘Wie op zoek is naar schrijvers die iets te vertellen hebben, komt het laatste decennium vanzelf bij vrouwen terecht. Maria Stahlie, Manon Uphoff, Rascha Peper, Nelleke Noordervliet, om er een paar te noemen. Zij zijn bereid hun verbeelding aan te spreken en vertellen hun verhalen met kennelijk plezier. Misschien heeft zoveel vitaliteit en gedrevenheid wel een ontmannend effect op vermoeide, vaderloze zoekers die wel hun ambitie, maar niet hun ijdelheid hebben opgegeven.’

Deze recensie werd haar niet in dank afgenomen. Er kwamen direct heel wat boze reacties op. *Vrij Nederland* (19-12-1998) verweet de recensente dat zij het verschil m/v nog eens had vergroot. Dat verschil was al enorm, en werd ook instandgehouden door recensies van boeken van vrouwelijke auteurs die onder andere in *Vrij Nederland* waren geplaatst, maar daar had het blad geen oog voor.

Tijdschrift *De Revisor* besteedde aan de kwestie zelfs een heel artikel, waarin de auteur een hoop tegenbeelden geeft van mannen die wél goed werk hadden afgeleverd (Thomé, 1998). En hij kan zich al helemaal niet vinden in de stelling dat men tegenwoordig beter bij vrouwen terecht kan. Hij vindt vervolgens ook een verklaring voor het verschil van mening tussen hem en zijn collega (p. 86): ‘Dat was even slikken, van niet weinigen van deze vrouwen met pit had ik behoorlijk slechte boeken gelezen. Maar ik ben dan ook nooit op zoek geweest naar schrijvers “die iets te vertellen hebben” [...]’ Waar dan wel naar, vraag je je direct af. Het antwoord geeft de auteur van het *Revisor*-artikel zelf: hij is op zoek ‘naar schrijvers die de kunst van het schrijven verstaan.’ (p. 86). Waarmee hij impliciet meteen heeft gezegd – niet beargumenteerd! – dat die vrouwen de kunst van het échte schrijven in zijn ogen niet beheersen.

Ook de criticus die zich zo ergerde aan de kiloliters vrouwenleed vindt dat de recensente van *De Volkskrant* jonge mannelijke schrijvers onrecht aandoet door ze op een afvalhoop te gooien. Hij gebruikt zelfs de term ‘*argumentum ad hominum*, of in dit geval *homines!*’ (Anbeek, 1998b, p. 290). De aanduiding ‘*argumentum ad feminam*’ heeft veel meer recht van bestaan, maar die lees je nooit in recensies. De vanzelfsprekendheid waarmee sekse in stelling wordt gebracht wanneer vrouwelijke auteurs in het geding zijn, kent haar keerzijde in verontwaardiging wanneer dit mannelijke auteurs betreft.

Besluit

Niet iedereen die schrijft, hoeft ook te blijven. Een toekomstige literatuurgeschiedenis zal in haar selectie worden beïnvloed door de literaire kritieken van nu. Zolang de sekse bij de beoordeling van een werk wordt betrokken op de wijze waarop dat nu gebeurt, is het gevaar aanwezig dat de hedendaagse vrouwelijke auteurs – de goede en de slechte – tezamen slechts als een trend worden geboekstaafd: in trek bij het publiek, maar in literair opzicht niet de moeite waard. Dit doet geen recht aan de kwaliteit van individuele auteurs. Wie oog wenst te houden voor de literaire waarde van een boek, ziet dat dit geen wenselijk toekomstperspectief is. Recensenten, mannen én vrouwen, dienen zich daarom bewust te zijn van de sturende effecten van hun taalgebruik. Anders komt aan de discussie over ‘damesromans en herenkritiek’ nooit een zinvol einde.

Literatuur

- Anbeek, T. (1998a). Het geheim van een succes. *Literatuur*, 15, 15-16.
- Anbeek, T. (1998b). Manlijke menopauze? *Literatuur*, 15, 289-290.
- Anbeek, T. (1999). De roman in de eenentwintigste eeuw. Terug naar de bron? *Literatuur*, 16, 2-10.
- Boven, E. van (1992). Een hoofdstuk apart. ‘Vrouwenromans’ in de literaire kritiek 1898-1930. Amsterdam: Sara/Van Gennep.
- Bukman, B., & M. Dings, (1995, 21 april). De meisjes van de boekenschrijffabriek. *HP/De Tijd*, pp. 48-53.
- Durlacher, J., & N. Marbe (Eds.) (1999). *De laatste vrouwen van de eeuw. Een keuze uit de jaren negentig*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Groos, M. (1996). Neerlands nieuwste literatuurgeschiedenis vanuit gender-invalshoek bekeken. *Meta. Mededelingenblad voor Neerlandici*, 31 (1), 9-13.
- Etty, E. (1999). *Dames gaan voor. Nieuwe Nederlandse schrijfsters van Hella Haasse tot Connie Palmen*. Amsterdam: de Bijenkorf.
- Haveman, B. (1999, 30 oktober). De slag om het vrouwenboek. *Volkskrant Magazine*, pp. 26-33.
- Knulst, W., & Kraaykamp, G. (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau; Den Haag: VUGA.
- Leeuwen, W. van (1998). *Een boek is iets aangenaams. Uitkomsten van een onderzoek over het imago van het boek in Vlaanderen en Nederland*. Amsterdam: KVB en Antwerpen: VBVB.
- Meijer, M. (1988). *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam: Van Gennep.
- Noordervliet, N. (2000, 11 maart). Vrouw in de marge. *De Volkskrant*.

- Schutte, X. (2000, 1 april). Niks stofdoekenmandje. *Vrij Nederland*, pp. 61-63.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (Ed.). (1993). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: M.A. Nijhoff.
- Soest, M. van (1995, April). Waarover schrijven zij en waarom? Een nieuwe generatie schrijfsters over liefde, strijd, seks en religie. *Opzij*, pp. 30-34.
- Thomése, P.F. (1998). Futloze mannen, vrouwen met pit. *De Revisor*, 25, 2, 84-86.
- Verbiest, A. (1995). Een porseleinkast in de jungle. De verwoording van wetenschappelijke teksten over (het werk van) vrouwen. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 111, 117-126.
- Verbiest, A. (1997). *De oorbellen van de minister. Taal en denken over vrouwen*. Amsterdam/Anwerpen: Contact.
- Vries, G.J. de (1998, 28 november). Baas in eigen boek. Schrijfsters en lezeressen maken de dienst uit. De herenkriek heeft steeds meer het nakijken. *Elsevier*, pp. 128-134.

Noten

1. Dit artikel is een ingekorte en bewerkte versie van een lezing voor de dertiende studiedag van het werkverband Vrouwenstudies/Neerlandistiek/Literatuurgeschiedschrijving, gehouden op 14 april 2000 te Amsterdam.

Beeldmateriaal

Marga Altena